



İHYA

İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi
International Journal of Islamic Studies

ERKEN DÖNEM İSLAM TARİHİNDE HİTABETİYLE ÖNE ÇIKAN BİR SİYASÎ: ZİYÂD B. EBÎH*

A POLITICIAN WHO COME TO THE FORE WITH HIS ORATORY IN THE EARLY
PERIOD OF ISLAMIC HISTORY: ZIYAD B. ABIH

Melek YILMAZ GÖMBEYAZ

Dr., Kur'an Kursu Öğreticisi, Türkiye Cumhuriyeti Diyanet İşleri Başkanlığı Başiskele İlçe
Müftülüğü

PhD., Teacher at Qur'an School, Republic of Turkey, Presidency of Religious Affairs,
Muftiship of Başiskele District

mygombeyaz@gmail.com, orcid.org/0000-0001-5705-8826

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 08 Mayıs 2020 / 08 May 2020

Kabul Tarihi / Accepted: 11 Temmuz 2020 / 11 July 2020

Yayın Tarihi / Published: 25 Temmuz 2020 / 25 July 2020

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Temmuz-Güz / July – Autumn 2020

Cilt / Volume: 6, Sayı / Issue: 2, Sayfa / Pages: 711-733.

Cite as / Atıf: Yılmaz Gömbeyaz, Melek. “Erken Dönem İslam Tarihinde Hitabetiyle Öne Çıkan Bir Siyasî: Ziyâd b. Ebîh [A Politician Who Come to the Fore With His Oratory in the Early Period of Islamic History: Ziyad b. Abih]”. İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi- İhya International of Islamic Studies 6/2 (Temmuz/July 2020), 711-733.

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

* Bu makale “Ziyâd b. Ebîh (Hayatı-Şahsiyeti-Devlet Adamlığı)” adlı doktora tezimizde (Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015) yer alan ilgili bölümün genişletilmiş ve geliştirilmiş şeklidir.

Öz

Ziyâd b. Ebîh, İslam Tarihinde dehası ve çok konuşulan icraatlarıyla olduğu kadar hitâbet yönüyle de ayrıcalıklı bir yere sahip olan siyasî şahsiyetlerdendir. Hutbeleri, sadece muasırları tarafından değil, sonraki dönemlerde de beğeni hatta hayranlıkla karşılanan, üzerine çalışmalar yapılan Ziyâd, hitâbet tarzı ve kabiliyeti ile eşine az rastlanır hatiplerden biri olarak gösterilmiştir. Bu bağlamda onun hitâbetinin birincil örnekleri olan hutbeleri ve bu sözlü hitâbetinin bir yansıması niteliğindeki mektupları, çalışmamızın temel malzemeleri konumunda olacaktır. Buna paralel olarak çalışmamız, biçim, içerik ve üslup bakımından hayli güçlü olan bu eserleri, sadece edebî zenginliklerini vurgulayarak değil sosyal, dinî, siyasî vb. birçok hususa dair sundukları çerçeve açısından da taşıdıkları değeri hatırlatma gayretindedir. Son olarak ifade etmek gerekir ki bu çalışma, Ziyâd'ın hitâbet yeteneğinin tabiri caizse büyük delilleri, bariz parçaları olan hutbe veya mektuplarının yanı sıra, bazı veciz sözlerini de içermektedir.

Anahtar Kelimeler: Emevîler, Ziyâd b. Ebîh, hitâbet, hutbe, dâhi, vali

Abstract

Ziyad b. Abih is not only mentioned about his intelligence and administrative activities but also is a politician who has a privileged place with his strong oratory in Islamic history. His sermons were liked and even admired not by just people who lived in his period but also by people who didn't share the same era with him. With being worked on of Ziyad's sermons showed that he is one of the unique orators with his style and capability of oratory. In this context, the major of our article will be his sermons which were the first examples of his oratory and his letters which were like the reflect of this oratory. Concordantly, our work has the aim of analyzing the value of these works which is powerful with regards to style, content, wording in the extent of social, religious, political. In conclusion, it is necessary to state that this work contains the sermons and the letters that have the great evidence of Ziyad's ability of oratory and also his laconism.

Key Words: Umayyads, Ziyad b. Abih, oratory, sermon, ingenious, governor

Extended Abstract

Ziyad b. Abih has become famous by his words and administrative activities, concordantly was a politician who took a place in history as being called as genius and orator. His sermons were liked and even admired not by just people who lived in his period but also by people who didn't share the same era with him. With being worked on of Ziyad's sermons showed that he is one of the unique orators with his style and capability of oratory.

He became famous in this way because of the uncertainty about his biological father, which can be understood from the phrase "Ibn Abih" (son of his father) as he is referred to. This was often the material of ridicule and humiliation in a society where supremacy in ancestry was considered as the greatest scale of reputation. However, Ziyad, despite this situation he managed to enter the names of the genius which Arabs called "dubat al-Arab" (genious persons of Arabs) with the superior abilities such as intelligence, memory, and oratory.

Ziyad b. Abih, who wasn't accepted as one of the Companions of the Prophet due to the fact that he had reached the period of the Prophet but couldn't meet with him. He became a muslim during era of the first Caliph Abu Baker and during the period of the second Caliph Umar, he held his first official duty despite his very young age. According to this, at the age of 14-15 he was put been in charge of accounting and taxing the spoils by the governor of Basra due to his knowledge about literacy and accounting. From these days when his political life began, Ziyad drew attention to himself with both verbal and written sermons until the end of his life. In this whole process he gained great like from both the caliphs and the people.

Ziyad repeatedly showed that he was both a strong ruler and a good orator throughout his political life, which was most of his life, from the time of Umar until his death during the Muaviya period. Although some of sermons were exposed to harsh criticism, even attacks in terms of meaning, on the other hand, they were regarded as a literate treasure, an example of fluent and eloquent texts. These texts, sometimes in the form of advice, sometimes criticism and warning, sometimes threat and challenge, sometimes a few or all of them appear together. These examples, accompanied by rich literate element, have a strong style that is impressive and amazes their interlocutor. In addition, it is a fact that in Ziyad's sermons and writings ,he exhibits informations, ideas, decisions, opinions or analyses about political, social, psychological, socio-psychological, administrative, financial, religious etc. and nearly any informations.

In this way, he painted a comprehensive portrait of the periods in which he lived behind a comprehensive accumulation and material about many areas, especially history. Whether in general or in the case of Ziyad b. Abih it is inconceivable that the oratory has developed without being affected by the conditions. As a matter of fact, the Umayyad period was very problematic and controversial both in terms of social dynamics, the relations between the different groups in the society and the relations between the state and the society. Such environments were a backdrop for the orators who conveyed their opinions and positions with their sermons. Therefore, the names at the center of this conflict came to the fore as good orators. Thus, the orators exhibited rare examples of beautiful speech and writing that demonstrated their oratory abilities. In this context, Ziyad reflected the distressed situations he encountered in his oral and written sermons, while also revealing a vast and rich language style.

It should be kept in mind that sermons or writings are mostly shaped by the addressee in its wording, meaning and particularly style. Sermons, also, take an important role when the internal or external issues reach to a worrisome dimension and the state authority is required to be re-established. Therefore, the executives consider sermons as a weapon and trump to apply in the time of need. They use sermons as a means to inform common people about their both current and future activities. Ziyad b. Abih became one of good examples performing the best samples of sermons that includes all these functions. He symbolized his duty of administration lasting for many years with his sermons with a high power of influence. He proved his genius with not only administrative activities, but also his oral and written speeches and sermons and showed his being "a genius orator" and "an orator genius". He significantly strengthened both his authority as a governor and the government he worked for by bringing opponent persons or groups to their knees with his influential sermons. Particularly his sermon of Basra, well known as "Batra" that is enough to prove his high ability of oratory by itself and other sermons, writings and correspondences were good examples. Becoming prominent with oratory and making oratory to a higher point, Ziyad b. Abih put his stamps on history as "a genius and a strong orator".

Giriş

Kısaca güçlü ve etkileyici konuşma, güzel konuşma sanatı¹ anlamlarına gelen hitâbet Arap toplumunda Câhiliyye döneminden itibaren büyük önem arz etmiştir. Bu dönemde yetişen meşhur hatipler özellikle kabileler üzerinden icra edilen ve ana konuları genellikle övgü, yergi, savaş, intikam, barış olan hitabet örnekleri vermişlerdir.² Ardından Hz. Peygamber (as) ve Râşid halifeler dönemi boyunca önemini koruyan hitâbet, bilhassa İslâm dininin yayılması amacına binaen kullanılan en etkili araçlardan olmuştur. Bu doğrultuda dönemin en büyük hatipleri, Hz. Peygamber'den (as) sonra, başta Hz. Ali olmak üzere ilk dört halife, (birkaç örnekle) Hâlid b. Velîd, Sa'd b. Ebî Vakkâs gibi ordu komutanları ve Utbe b. Gazvân, Mugîre b. Şu'be gibi valilerden oluşmuştur. Emevîler zamanında ise fonksiyonellik bakımından daha da ehemmiyet kazanan hitâbet, gerek iktidarın gerekse muhalefetin en büyük kozlarından olmuş; taraflar birbirlerine karşı, içlerinden yetişen hatiplerle adeta meydan okumuşlardır. Bu süreçte, bir taraftan hilâfet tartışmaları, iktidar ve icraatlarının meşruluğu ihtilâfları, siyasî ve sosyal kutuplaşmalar gibi iç sorunlar, diğer taraftan sınırların genişlemesinin, askerî ve diplomatik ilişkilerin getirdiği dış meseleler, hitâbetin gelişmesinde çok önemli rol oynamıştır. Bu bağlamda, başta Muâviye b. Ebî Süfyân, Mugîre b. Şu'be, Ziyâd b. Ebîh, Haccâc b. Yûsuf gibi devlet adamlarının yanı sıra, Muhtâr es-Sekafî, Abdullah ve Mus'ab b. Zübeyr kardeşler gibi muhalif isimler dönemin dikkate şayan hatiplerinden olmuşlardır.

Öte yandan İslâm sonrası diyebileceğimiz tüm bu süreçte, hitâbetin kazanmış olduğu bazı özellik veya farklılıkların da tezahür ettiğini belirtmek gerekir ki, bunlar kısaca, genellikle fazla uzun tutulmamasına dikkat edilmesi, hamdele-salve ile başlayıp belli bazı ifadelerle bitirilmesi, Kur'ân üslubundan ilham alınması, seçilecek lafızların önemine binaen bazen önceden hazırlanması, (yapmacıklık ve zorlama içeren, nesirdeki kafiye anlamındaki³) secili sözlerden uzak durma ve en önemlisi muhtevanın İslâmî ölçülere uygun olması şeklindedir. Emevîler dönemi özelinde bakıldığında ise, zaman zaman –Ziyâd'ın da aralarında olduğu- bazı hatipler tarafından, şartların tesiriyle, sözkonusu genel özelliklerin kısmen de olsa dışına çıkıldığı görülür. Ayrıca bu döneme dair belirtilmesi gereken bir diğer

¹ Mahmut Kaya, "Hitâbet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 18/156-158.

² İslâm öncesi Araplarda hitabet, önemi, konuları, şekilleri vs. ile ilgili daha fazla bilgi ve örnek için, müstakil, derli-toplu ve çok yönlü bir çalışma olarak ayrıca bkz. Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2012), 194 vd.

³ İsmail Durmuş, "Secî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 36/273-275.

nokta, ağırlıklı olarak hitâbetin konularını, hilâfetin kimin hakkı olduğu, fetihlerle birlikte gelişen diplomatik ilişkiler, değişen şartlarla birlikte ortaya çıkan dinî meseleler ve daha çok siyaset meydanında görülen münazara tarzında işlenen hususların oluşturduğudur.⁴ Ayrıca Emevî idarecilerinin, hitâbeti, devletin resmî görüşlerini, ideolojilerini yerleştirmek ve güçlendirmek bağlamında kullanmaları, keza bu dönemde meydana gelen elim hadiseler, ihtilaflar, bir yönüyle de hitâbetin zirve yapmasına yol açmıştır. Öyle ki, bu şartlarda olgunlaşan hitabî özellikler, önceki Cahiliyye ve Sadru'l-İslâm dönemlerinde dahi görülmemeyen unsurlar olmuşlardır.⁵

Bu bağlamda çalışmamıza konu olan Ziyâd b. Ebîh, Hz. Ömer zamanında başlayıp, Muaviye döneminde vefat edinceye kadar devam eden yaklaşık kırk yıllık siyasî hayatında, dâhi ve güçlü bir idareci kimliğinin yanısıra hatip özelliğiyle de ön plana çıkan siyasetçilerden olmuştur. Onun hitâbet yeteneğinden veya hitaplarındaki çok yönlü zenginlikten bahsetmeye geçmeden önce ise, Ziyâd'ın bu özelliğinin anlaşılmasına hizmet etmesi hasebiyle, hayatına kısaca değinmek gerekir.

Rivayetlerin çoğuna göre Hicretin birinci senesinde⁶ Taif'te dünyaya gelmiş olan Ziyâd,⁷ şehrin hâkim kabilesi Sakîfe mensuptur.⁸ İsminin, babasına/nesebine işaret eden kısmındaki "İbn Ebîh"⁹ ifadesinden de anlaşılacağı üzere, biyolojik babası hakkındaki belirsizlikten dolayı bu şekilde anılagelmiştir.¹⁰ Buna rağmen o, zeka, akıl, hafıza, hitâbet gibi

⁴ Hüseyin Elmalı, "Hitâbet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 18/158-160.

⁵ Abdurrahman Başçı, "Cahiliyye, Sadru'l-İslâm ve Emevîler Dönemi Hitâbeti", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (2016), 237.

⁶ Buhârî, *et-Târîhu'l-ensat*, thk. Muhammed b. İbrahim el-Leheyrân (Riyad: Dâru's-Sumay'î, 1998), I/229; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, tashih Muhammed İsmail Savi, 2. bs. (Beyrut: Dâru İhyâ't-Türâsi'l-Arabî, 1970), 151; İbn Abdülber en-Nemerî, *el-İstîâb fî ma'rifeti'l-ashâb*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî (Kahire, Dâru Nehdati Mısır, ts.), II/523; İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım, *Târîhu medîneti Dimaşk*, thk. Muhibbüddin Ebi Said Ömer b. Garame el-Amri (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995), 19/163, 173; İbnü'l-Esîr, İzzeddin, *el-Kâmil fî't-târîh* (Beyrut: Dâru Sâdır & Dâru Beyrût, 1965), 2/111, 3/ 444; a.mlf., *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-sahâbe* (Beyrut, ts.), 2/33.

⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts), 7/100; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 151; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 19/165.

⁸ İbn Abdülber, *el-İstîâb*, 2/523; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, 2/ 336.

⁹ Ali b. Ebi Tâlib, *Nebcü'l-belâga*, şrh. Muhammed Abduh (Beyrut, 1885), 1/12, 42, 150; İbn Sad, *et-Tabakât*, 7/99; İbn Habîb el-Bağdâdî, *Kitâbü'l-Muhabber*, tsh. Ilse Lichtenstadler (Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, ts.), 184; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1960), 1/218; Taberî, Muhammed b. Cerir, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülük*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim (Beyrut: Dâru Süveydân, 1970), 5/136; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/414; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve enbâü ebnâi'-zamân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), 6/356; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaut, 3 bs. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 3/494; İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (Beyrut: Mektebetü'l-Maârif & Riyad: Mektebetü'n-Nasr, ts.), 8/61.

¹⁰ Bu konuda geniş araştırma ve değerlendirmeler için bkz. Melek Yılmaz Gömbeyaz, *Ziyâd b. Ebîh (Hayatı-Şahsiyeti-Devlet Adamlığı)* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 10 vd.

hususlarda sahip olduğu üstün yetenekleriyle, Arapların “dühâtü'l-arap” dediği dâhi isimler arasına girmiştir. Köklü bir aileye mensup olmayışı ve adından söz ettirecek asıl olayların sonraki dönemlere tekabül etmesi hasebiyle olsa gerek, Ziyâd'ın çocukluğuna dair malumat çok azdır. Bunlar, onun, daha beş yaşındayken okuma-yazma ve muhasebeyle ilgili bir eğitimden geçtiği,¹¹ ayrıca 10-12 yaşlarında, Hz. Ebû Bekir döneminde Müslüman olduğudur.¹² Ziyâd, Hz. Peygamber dönemine erişmiş olsa da onu görüp tanıyamadığından dolayı sahâbeden sayılmamıştır.¹³

Ziyâd hakkındaki bilgiler Müslüman olduktan sonraki dönemde –Hz. Ömer'in hilafeti sürecinde- yoğunluk kazanmaya başlar. Buna göre o, henüz 14-15 yaşındayken ilk resmî görevini üstlenmiş, Basra valisi tarafından ganimetlerin muhasebesi ve taksiminden sorumlu tutulmuştur.¹⁴ Ardından vali katipliğini de yürütmeye başlayan Ziyâd,¹⁵ bu erken dönemden itibaren hitâbet kabiliyetiyle dikkatleri çekmeye başlamış; halktan halifeye varıncaya dek insanların takdir ve beğenisini toplamıştır.¹⁶

Hz. Ömer döneminde siyasî hayatının temelleri atılan Ziyad, Basra valilerine katiplik ve vekillik yaparak bir nevi staj yapmış; Hz. Osman döneminde de şehrin divan ve beytül-mâl işlerini yürütmesinin yanı sıra valiye vekalet etmek suretiyle iyice tecrübe kazanmıştır.¹⁷ Hz. Ali döneminde de bir süre bu görevlerine devam ettikten sonra vali sıfatıyla Fars ve Kirman toprakları kendisine emanet edilen Ziyâd, başarılı yönetimiyle valiler arasında öne çıkmıştır.

Öte yandan, daha Hz. Ali hayattayken -siyasî anlamda başarılı bir yatırımcı olan¹⁸- Muâviye tarafından türlü yöntemlerle kendi saflarına davet edilse de, o ancak Hz. Ali'nin

¹¹ Belâzürî, *Ensâbu'l-eyrâf*, thk. Süheyl Zekkar & Riyaz Zirikli (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1996), 5/204; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe* (Beirut: Dâru'l-İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 1/235.

¹² İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 19/163; Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 3/494; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm ve vejayâtü'l-meşâbir ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî (Beirut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1990), 4/207; a.mlf., *Düvelü'l-İslâm*, thk. Hasan İsmail Merve & Mahmûd el-Arnaut (Beirut: Dâru Sâdir, 1999), 1/44.

¹³ İbn Abdülber, *el-İstîâb*, 2/523. Kendisi de yukarıdaki görüşte olan İbn Hacer eserinde, Ebû Ömer'in onu sahâbeden saydığını ama bu konuda bir delil getirmediğini de kaydeder; bkz. *el-İsâbe*, 2/527.

¹⁴ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, thk. Abdullah Enis et-Tabbâ & Ömer Enis et-Tabbâ (Beirut: Müessesetü'l-Maârif, 1987), 479; Taberî, *Târîh*, 3/597. Ziyâd'ın, Basra'nın kurucu valisi Utbe b. Gazvân'ın buraya yerleştiği Sakîflilerden, yani şehrin ilk sakinlerinden olduğu kaydedilir; bkz. İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 125; Belâzürî, *Fütûh*, 479; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-büldân*, Beirut: Dâru Sâdir, 1975), 1/432.

¹⁵ Taberî, *Târîh*, 3/489; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/453; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/36; Cevad Ali, *el-Mufasssal fî târihi'l-Arab kable'l-İslâm* (Beirut, 1993), 4/227.

¹⁶ Ya'kûbî, *Târîh*, 2/218; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 19/167; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/522; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/70.

¹⁷ Belâzürî, *Ensâb*, 5/198; Taberî, *Târîh*, 3/597, 4/184; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 19/168; İbn Abdülber, *el-İstîâb*, 2/521.

¹⁸ Adnan Demircan, *Ali-Muaviye Kavgası* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1996), 56-57.

vefatından sonra Muâviye'ye beyat etmiştir. Öyle ki Muâviye bu uğurda –doğru veya meşru olup olmadığı bir yana-¹⁹ Ziyâd'ın babasının aslında Ebû Süfyân olduğunu, yani Ziyâd'la kardeş olduğunu şahitler de getirerek söylemek suretiyle ona yeni bir kimlik/neseb kazandırmış ve onun artık resmen “Ziyâd b. Ebî Süfyân” olduğunu ilan etmiştir.²⁰

Tabiri caizse, halifelik dışında hemen her mevkiye devlet hizmetinde bulunmuş olan Ziyâd, Muâviye döneminde altın çağını yaşamış; neredeyse tüm bölgelerin (Basra, Horasan, Sicistan, Hind, Bahreyn, Umman, Kûfe) idaresini üstlenecek konuma gelmiştir.²¹ O, iktidar adına siyasî, iktisadî, askerî vs. birçok açıdan oldukça -sonuç odaklı- başarılar elde eden bir idareci olarak en son, Hicaz valiliğine de talip olmuş ancak bu arzusunu gerçekleştirilmeden vefat etmiştir (53/673).²²

Hitabet Yönünden Ziyâd b. Ebîh

Ziyâd hakkında varid olan rivayetlerin bir kısmı onun, bir siyasetçi veya idareci olarak, gerçekleştirdiği icraatlara yoğunlaşırken bir kısmı da, hitâbet kabiliyetindeki üstünlüğüne ve bunun örneklerine dikkat çeker niteliktedir. Bir başka ifadeyle birçok rivayet ondan bahsederken sadece siyasî faaliyetlerini değil, hitâbet yeteneğinin göstergesi olan konuşma ve yazılarını da içine alacak şekilde onun bu mümeyyiz vasfına işaret etmektedir. Bu bağlamda Ziyâd'ın hitâbet gücü²³ ve buna paralel olarak fesâhat²⁴ ve belâgat²⁵ yeteneğinin²⁶

¹⁹ “İstilhâk” (Nesebe Katma) kavramıyla ifade edilen bu uygulama Cahiliye dönemi evlat edinme şekillerinden biri olup Ahzab Suresi'nin 3-5. Âyetlerine binaen İslam hukukunda meşru görülmemiştir. Detaylı bilgi için bkz. Ahmet Ekşi, *Şer'yye Sicilleri Örneğinde İslâm Hukukunda Evlat Edinme (Tebennî)* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019), 38-40. Ayrıca bkz. Gömbeyaz, *Ziyâd b. Ebîh*, 97-99.

²⁰ Belâzürî, *Ensâb*, 5/198; Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd ed-Dîneverî, *el-Abbârü't-tvâl*, thk. Ömer Faruk et-Tabbâ, ts.), 203; Zehebî, *Sijyeru a'lâm*, 3/494; Kütübî, *Fevâtü'l-vefeyât*, thk İhsan Abbâs (Beyrut: Dâru Sadır, 1973), 2/31.

²¹ Taberî, *Târîh*, 5/216; İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec, *el-Muntaẓam fî târîhi'l-mülük ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ & Mustafa Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992), 5/212; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/448; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/28. 222.

²² Ya'kûbî, *Târîh*, 2/229-230; Taberî, *Târîh*, 5/289; İbn Abdürabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, thk, Abdülmecid et-Tarhînî (Beyrut, 1983), 5/274; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/493-494.

²³ İbnü'n-Nedîm, *el-Fibrîst*, thk. Rıza Teceddüd (Tahran: y.y., 1971), 139; İbn Abdülber, *el-İstââb*, 2/523; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 6/356; Kütübî, *Fevât*, 2/32; Ömer Ferruh, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, 4. Bs. (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 1981), 1/388

²⁴ Kısaca, sözün açık, telaffuzu kolay, berrak, anlaşılır olması ve buna engel teşkil edecek kusurlardan arınmışlığı anlamına gelen fesahat, önceleri “güzel ve etkili söz” manasında kullanılırken daha sonra lafız güzelliğini ifade etmede kullanılmış; manadaki güzellik ise daha ziyade belâgatın muhtevasına dahil olmuştur. Devamı ve detaylı bilgi için bkz. Mustafa Çuhadar, “Fesahat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 12/423-424.

²⁵ Meleke ifade eden bir terim olarak belâgat, sözün fasih olmasının yanı sıra, zaman ve mekan açısından da uygun olması; bir başka ifadeyle, bir fikrin, sözlü veya yazılı olsun, yerinde, yeterince ve zamanında ifade edilebilmesidir. Belâgat ayrıca, sözü herkesin söyleyemeyeceği şekilde söyleyebilmek, lafız ve mananın güzellikte birbiriyle yarışması; manadan önce lafzın kulağa, lafızdan önce de mananın zihne hızlıca ulaşması

tecessüm ettiği²⁷ örneklerden bazılarına değinmeden önce, onun bu yönünden hususen bahseden birkaç müstakil rivayeti kısaca zikretmek uygun olacaktır:

“Ziyâd’dan daha hatip, daha güzel konuşan bir insan görmedim”.²⁸

“Ziyâd öyle güzel konuşurdu ki, sözü kesilir diye korkar, susmasını isterdim”.²⁹

“Hz. Ali’den sonra Ziyâd gibi bir hatip daha gelmemiştir”.³⁰

“Ziyâd, sözleri en güzel şekilde kullanırdı, konuştuğça, konuşması güzelleşirdi”.³¹

“Ziyâd, hutbelerinin seçkinliği, değeri konusunda tabiri caizse rakip tanımayan bir hatip olup, kelimeleri nasıl kullanacağını çok iyi bilen biriydi”.³²

Ziyâd’ın hitâbetinin tüm ihtişamı veya zenginliğiyle kendini gösterdiği yerler, öncelikle hem yaşadığı dönemde hem de sonraki dönemlerde olarak değerlendirilen, hutbeleridir. İsmi, meşhûr hatîplerin arasında sayılan, kullandığı ifadeler veya ifadeleri kullanma tarzı, muhatabına sirayet eden bir üslup, akıcılık ve etkileyicilik gibi pek çok özelliği, kısaca başta fesâhat ve belâgat olmak üzere, güzel bir hitâbetin vazgeçilmez unsurlarını bünyesinde toplayan Ziyâd’ın hutbeleri, çalışmamızın da yoğunlaştığı kısımlar olacaktır. Bu bağlamda onun başta, Basra’da irad ettiği ilk hutbe olmak üzere buradaki ve Kûfe’deki bazı hutbeleri, ayrıca daha öncesinde gerek Hz. Ömer döneminde halifenin ve halkın huzurunda yaptığı konuşmalar, gerekse Muâviye’ye beyat etmediği dönemde onun tehditlerine cevap olarak verdiği hutbeler, en çok dikkat çeken hitâbet örnekleri olmuştur.

Ziyâd’ın tarih sahnesine çıkışı, adından söz ettirmeye başlaması aslında hitâbet özelliği sayesinde olmuştur demek yanlış olmayacaktır. Nitekim o, ilk resmî görevi bağlamında, İnan taraflarında yürütülen fetihleri Hz. Ömer’e anlatması için elçi olarak gönderilmiş; Ziyâd’ın sunumunu dinleyen Hz. Ömer ise, onun konuşmasındaki hoş üslubu, akıcılığı görünce, “işte hatib dediğin böyle olur” diyerek herkesin huzurunda onu takdir etmişti.³³ Öte yandan Ziyâd, yaptığı etkileyici sunumla, orada bulunan, aralarında Muhâcir ve Ensârın da olduğu

gibi cümlelerle de tarif edilmiş; zamanla teşbih, mecaz, istiare vs. gibi edebî unsurları içine alarak genişlemiştir. Devamı ve detaylı bilgi için bkz. Hulusi Kılıç, “Belâgat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 5/380-383.

²⁶ Belâzürî, *el-Ensâb*, 5/199; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 6/356.

²⁷ Kütübî, *Fevât*, 2/32; A. Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârîh-i Hulefâ* (İstanbul: Kanaat Kütüphanesi, 1331 H.), 619; Ferruh, *Târîhu’l-edebî’l-Arabî*, 1/388.

²⁸ Zehebî, *Siyeru a’lâm*, 3/494.

²⁹ Taberî, *Târîh*, 5/221.

³⁰ Ebü’l-Fidâ, *Târîhu Ebi’l-Fidâ* (=el-Muhtasar fî abbâri’l-beşer), thk. Mahmûd Deyyûb (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1997), 1/258.

³¹ Taberî, *Târîh*, 5/221; Şevki Dayf, *Târîhu’l-edebî’l-Arabî: el-Asru’l-İslâmî* (Kahire: Dâru’l-Maârif, 1119 H.), 424.

³² Dayf, *el-Asru’l-İslâmî*, 424.

³³ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 19/167; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/522; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/70.

pek çok kişiyi kendine hayran bırakmıştı. Hatta rivayete göre Ziyad'ı dinleyenlerden Amr b. el-Âs, “Yemin olsun ki, eğer bu çocuğun babası Kureyşli olsaydı, bu konuşma kabiliyetiyle bütün Arapları peşinden sürüklerdi” demekten kendini alamamış; Ebû Süfyan ise dayanamayarak, o çocuğun kendi oğlu olduğunu söyleyivermişti.³⁴

Onun hitâbet kabiliyetine bir diğer örnek ise, Muâviye'ye beyat etmeyip Hz. Ali adına Fâris'te bulunduğu ve Muâviye tarafından bazen vaat bazen de tehditlerle ikna edilmeye çalışıldığı sürece tekabül eder. Buna göre Ziyâd, Muâviye'nin farklı zamanlardaki türlü tehditlerine, baskılarına mukabil, minbere çıkıp şu konuşmasıyla ona meydan okumuştur:

“Şu insan ciğeri yiyen, Allah'ın arslanının katili olan kadının oğlu, muhalefetin lideri, nifak yatağı, bölücü grupların başı ve malını Allah'ın nurunu söndürme yolunda infak eden kişiye de bakın hele!.. Onunla benim aramda Rasûlullah'ın hem kızının hem amcasının oğlunun oğlu (Hz. Hasan) ve Muhacir'le Ensar'dan 100 bin kişi olduğu halde beni nasıl korkutuyor. Vallahi, şayet o (Hz. Hasan) bana izin verecek olsa veya beni görevlendirse, ona (Muaviye'ye) gündüz vakti yıldızları gösteririm ve hardal suyunu burnuna sokar çektiririm (ona acıyı tattırırım). Bugün söz, yarın birlik (icraat), inşallah”.³⁵

Örnek olarak zikredeceğimiz bir diğer rivayet ise, Ziyâd'ın, bu kez -Hz. Hasan'ın hilafetten çekilmesinden sonra- Muaviye'ye beyat etmeye karar vermesi üzerine halkın huzuruna çıkarak, artık sonu olmayan bir direnişte inat etmenin anlamsız olduğunu belirttiği şu konuşmadır:

“Kapılmış olduğunuz belayı defedin; üzerinize olan afiyetinin devamı için Allah'a dua edin. Osman'ın katlinden itibaren insanların halleri hususunda iyice düşündüm, tefekkür ettim ve onların kurbanlar gibi olduklarını gördüm; her bayramda kesilip duruyorlar. Bu iki gün (Cemel ve Sıffin), 100 binden fazla kişiyi yok etti; üstelik onlardan her biri kendisinin, hakkın tâlibi, imamın tâbii ve davasında basîret üzere olduğunu iddia etmekteydi. Eğer iş böyle idiyse, katil de maktul de cennettir. Oysa hayır; hiç de öyle değil. İşin şekli insanlara hayli

³⁴ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 19/175; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/443; a.mlf., *Üsdi'l-gâbe*, 2/336. Bir başka rivayete göre Ziyâd, sorumlu olduğu işlerle ilgili bilgileri rapor etmek üzere Hz. Ömer'e gitmiş; yıl içerisinde ne kadar harcama yapıldığını, geriye ne kaldığını, gelir-giderlerin miktarını rakamlarla sıralayınca, insanlar onun hitâbetinin yanı sıra zeka ve hafızasına da hayran kalmış; Hz. Ömer de bu yetenekli gence bin dirhem verilmesini emretmişti. Belâzürî, *el-Ensâb*, 5/198.

³⁵ Dineverî, *el-Abbâru't-tvâl*, 203; Ya'kûbî, *Târîh*, 2/218; Taberî, *Târîh*, 5/170; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/416; Ahmed Zeki Safvet, *Cemberatü hutabi'l-Arab fi usuri'l-Arabiyyeti'ş-şâbire* (Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1933), 2/253-254. Ziyâd b. Ebîh'in bu ve bundan sonra aktaracağımız hitâbet gücünü gösteren örneklerin Arapça orijinallerini de dipnotta vererek okuyucuların ilgisine sunmak istiyoruz:

العجب من ابن آكلة الأكباد ، وقتلة أسد الله ، ومظهر الخلاف ، و مسر النفاق ، ورئيس الأحزاب ، ومن أنفق ماله في إطفاء نور الله ... وبينه وبينه ابن بنت رسول الله (ص) و ابن عمه في مائة ألف من المهاجرين والأنصار؟ والله لو أذن لي فيه أو ندبني إليه ، لأرته الكواكب فخارا ، ولأسعطه ماء الخردل دونه ، الكلام اليوم ، والجمع غدا.

zor ve karmaşık geldi. Ben işin ta başa -o eski kanlı günlere- dönmesinden korkuyorum. Bir kişi için dinin selameti nasıl olur? İşte ben insanların durumu hakkında çok düşündüm ve iki sonuçtan en hayırlısının, uzak durmak olduğunu gördüm. Sizin için sonucundan memnun olacağınız işler yapacağım. Sizin itaatiniz de beni memnun eder, inşallah”.³⁶

Ziyâd'ın hutbeleriyle ilgili olarak, hazır bir zihnin ve akıcı bir dilin ürünü, kimi zaman uzunca olabilen, lafızları fasih, terkîbleri açık, üslûbu veciz ve sağlam niteliklerde olduğu ifade edilir.³⁷ Hutbelerinde, konuların ağırlıklı olarak siyaset ve nasihat çerçevesinde işlendiği görülen Ziyâd'ın,³⁸ korkutma ve tehditlerle de muhatabı üzerindeki tesirini arttırdığı aşikârdır. Konuşmalarında teşbih, mecaz, darb-ı mesel vs. gibi birçok edebî unsura sıkça rastlanan Ziyâd'ın³⁹ tüm bu özellikleri muhtevasında birleştirmiş olan en nadide hutbesi ise Basra'ya vali olarak gittiğinde irad ettiği ilk hutbedir. “Betra”⁴⁰ veya Buteyrâ⁴¹ adıyla anılan,⁴² “söz söyleme sanatının bir başyapıtı” olarak nitelendirilen⁴³ bu meşhur hutbesinin, hamdelesiz,⁴⁴ salvelesiz⁴⁵ başlaması⁴⁶ ve bu açıdan bir ilk olması⁴⁷ hasebiyle olduğu kadar,

³⁶ Ferruh, *Târîhu'l-edebe'l-Arabî*, 1/389; Safvet, *Cembera*, 2/255.

أيها الناس: ادفعوا البلاء ما اندفع عنكم، اربغوا إلى الله في دوام العافية لكم، فقد نظرت في أمور الناس منذ قتل عثمان، وفكرت فيهم، فوجدتهم كالأضاحي في كل عيد يذبحون، ولقد أفنى هذان اليومان يوم الجملة وصفين ما ينيف على مائة ألف، كلهم يزعم أنه طالب حق، وتابع إمام، وعلى بصيرة من أمره، فإن كان الأمر هكذا، فالقاتل والمقتول في الجنة، كلا: ليس كذلك ولكن أشكل الأمر، والتبس على القوم، وإني لخائف أن يرجع الأمر كما بدأ، فكيف لامرئ بسلامة دينه؟ وقد نظرت في أمر الناس، فوجدت أحمد العاقبتين العافية، وسأعمل في أموركم ما تحمدون عاقبته ومغيبته، فقد حمدت طاعتكم إن شاء الله.

³⁷ Ferruh, *Târîhu'l-edebe'l-Arabî*, 1/388.

³⁸ Dayf, *el-Asru'l-İslâmî*, 426.

³⁹ Ferruh, *Târîhu'l-edebe'l-Arabî*, 1/388.

⁴⁰ Betra kelimesi, “بترا” kökünden, kopuk, kesik, akım, tamamlanmamış gibi anlamlara gelmekte olup yanısıra, Ziyâd'ın Basra'daki hutbesi gibi, Allah'a hamd ve Peygamber'e salât ile başlamayan (bkz. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sadır, ts.), 1/309), keza besmelesiz yani Allah'ın adı zikredilmeksizin başlanan hutbelere verilen isimdir; bkz. Şehabeddin Ahmed b. Abdülvehhab en-Nüveyrî, Ahmed b. Abdülvehhâb, *Nihâyetü'l-ereb fi fîrânu'l-edebe*, thk. Müfid Kumeyha (Beyrut, 2004), 20/193.

⁴¹ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dumaşk*, 19/179.

⁴² Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun (Kahire, 1998), 2/6.

⁴³ Isaac Hasson, “Ziyâd b. Abihi”, *The Encyclopaedia of Islam Second Edition* (Leiden: Brill, 2002), 11/520.

⁴⁴ Taberî, *Târîh*, 5/217; İbn Abdürabbih, *el-İkedü'l-ferîd*, 4/199; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 3/447; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 20/193.

⁴⁵ Câhiz, *el-Beyân*, 2/6, 62; İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-Abbâr* (Kahire: Dârü'l-Kütübü'l-Mısriyye, 1996), 2/241; İbn Abdürabbih, *el-İkedü'l-ferîd*, 4/199; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 1/309.

⁴⁶ Bu rivayetin aksine Ziyâd'ın, usulsüz bir şekilde değil, Allah'a hamd ü senâ eyledikten sonra konuşmasına başladığı da kaydedilir; bkz. Câhiz, *el-Beyân*, 2/62; Belâzürî, *Ensâbü'l-Esrâf*, a.y.; Ebû Hanîfe ed-Dîneverî, *el-Abbârü't-Twâl*, thk. Ömer Faruk et-Tabbâ, ts., 203; Taberî, *Târîh*, 5/217; İbn Abdürabbih, *el-İkedü'l-ferîd*, 4/119; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 3/447; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 20/193.

⁴⁷ İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-Abbâr*, 2/241.

edebî yönünün kuvvetliliği nedeniyle de kaynaklarda ayrı bir yeri vardır.⁴⁸ Bir başka ifadeyle, bu hutbe için, “Ziyâd’ın hitâbetinin devleştiği örnek” demek yanlış olmayacaktır.

Hutbenin, araştırmamızın önemli bir kısmına tekabül etmesi ve en gözde örneği olması hasebiyle, ayrıca lafız ve mana yönünden bütünlüğünü koruyabilmek adına tam metnini aktarmayı tercih ettiğimiz bu hutbe şöyledir:

Lütuf ve ihsânından dolayı Allah’a hamd olsun ki, biz O’nun, nimetlerini ve ikrâmını artırmasını isteriz. Allah’ım, bizlere bol nimetler verdiğin gibi, onlara şükretmeyi de bize ilhâm et.⁴⁹

Muhakkak ki, kara cehâlet, kör dalâlet ve azgınlık, kişiyi ateşe sürükler; hem de sadece içinizdeki sefih kimseleri değil, akıl sahiplerini de (kapsar)... Küçüklerin içinde yetiştiği ve büyüklerin aldırış etmediği büyük işler vardır. Sanki sizler, Allah’ın kitabını okumamış; O’nun, ebedî hayatta, itaat ehline vaad ettiği mükâfatı ve masiyet ehline vaad ettiği elim azabı işitmemiş gibisiniz. Yoksa dünyanın gözünü kör ettiği, şehvetlerin kulaklarını tıkadığı, fânî hayatı bâkî hayata tercih etmiş kimselerden mi olmak istiyorsunuz? Zayıf insanların küçük düşürülmesine ve malının gaspedilmesine ses çıkarmıyorsunuz; sizin İslâm’da ihdâs ettiğiniz bu şeylerin daha önce yapılmış olduğunu mu zannediyorsunuz? Çok sayıda korumasız gemilerin güpegündüz soyulması da nedir? İçinizde gündüz ve gece vakitlerinde yapılan bu gasp ve yağmalamalara engel olacak bir yiğit yok mudur? Dini uzaklaştırarak akrabalığı öne çıkarıyorsunuz. Peki, boş mazeretleriniz ve suistimalciliği savunmanız da ne oluyor? Sizler, ileriye düşünmeyen, akibetinden korkmayan sefih kimselere, yakınlarınıza arka çıkıyor değil misiniz? Üstelik, akıl sahipleriniz de bu beyinsizlerin peşine takılmış değil mi? Öyle ki, onlar İslâm’ın hükümlerine zarar verdiler, sizin arkanızdan şüphe çukurlarında tüneyerek yol tuttular. İşte bunları (kötülük yuvalarını) yerle bir edip, yakıp yıkana dek yemek içmek bana haram olsun.

Ben bu işin daha evvel nasıl halledildiyse yine ancak o şekilde halledilebileceğini düşünüyorum ki, o (yol) da içinde zayıflık olmayan yumuşaklık ve zulme varmayan bir sertliktir.⁵⁰ Allah’a yemin olsun ki, bir kimseyi velâyetine alanı alınla, şehirde oturanı göçenle, bize yöneleni bizden kaçanla, itaat edeni isyan edenle, sağlıklı olanı hasta olanla

⁴⁸ Ziyâd’ın hutbesine hamdele ve salvelesiz başladığı rivayetler düşünüldüğünde, onun bununla, dikkatleri şimşek gibi üzerine çekmek, söyleyeceklerinde ne kadar ciddi olduğunu göstermek veya artık hiçbir şeyin eskisi gibi olmayacağını işaret etmek üzere, bir nevi insanlarda şok etkisi yaratmak amacı taşıyabileceği düşüncesi de akla gelmektedir. Hutbenin değerlendirmesi için bkz. Gömbeyaz, *Ziyâd b. Ebîh*, 133 vd.

⁴⁹ Câhiz, *el-Beyân*, 2/62; Taberî, *Târîh*, 5/218; İbn Abdürabbih, *el-İkdu’l-ferîd*, 4/199; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/447.

[الحمد لله على إفضاله وإحسانه ، ونسأله المزيد من نعمه ، اللهم كما رزقتنا نعماً ، فأهملنا شكراً على نعمتك علينا.]

⁵⁰ Bu ifade, daha evvel Hz. Ömer’in bir kimseyi devlet işiyle görevlendirirken ona telkin ettiği, zayıflığa varmayan bir yumuşaklık, zorbalığa varmayan bir sertlikle muamele etmesi şeklindeki emrine benzemektedir. Bkz. İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 19/181.

sorumlu tutacağım. Öyle ki, sizden biriniz diğerini gördüğünde “Süayd öldü; Sa’d’ı kurtarın”⁵¹ diyecek ya da (yönünüzü bana döndürerek) kendinizi doğrultacaksınız. Minberden yapılan konuşmaların yalanları meşhurdur (boldur). Eğer benim de yalan söylediğimi görürseniz veya işitirseniz, bana karşı gelme ve beni suçlama hakkınız olur; lâkin bilin ki aynı haklar benim için de geçerlidir. İçinizden bir kimseye bir görev verilir de o bu esnada bir zarara uğrarsa onun zararını ben tazmin ederim. Geceleri dolaşmaya gelince, bundan muhakkak sakının; zira kim bu suçla karşıma getirilirse kanını dökerim. Bu işi(n başlama zamanını) ise, haber Kûfe’nin bir ucundan diğerine ulaşıncaya dek erteliyor, size mühlet veriyorum. Câhiliyye düşüncelerinden de kesinlikle sakının; kimin böyle iddialarla ortaya çıktığını haber alırsam dilini keserim. Sizler, daha önce olmayan pek çok şey ihdâs ettiniz; biz de her bir yeni günaha mukabil yeni cezalar ihdâs ettik. Bir kimseyi boğamı boğacak, yakamı yakacak, ev yıkanın evini yıkacak, kabir soyanı, diri diri kabre gömeceğiz. O halde elinizi ve dilinizi benim üzerimden çekin ki, ben de elimi ve dilimi sizin üzerinizden çekeyim. Kim ki, halkın ittifak ettiği bir hususun hilâfına hareket eder, fitne çıkarırsa, onun boynunu vururum. Daha önceden benimle sizden bazıları arasında açık veya gizli düşmanlık, kin, nefret olmuştur; ben bunların hepsini kulak ardı ediyor ve ayaklarımın altına alıyorum. İhsan sahibi olanlar bu hallerini arttırarak devam ettirsinler; kötülük peşinde olanlar ise kötülüklerini bir an evvel terk etsinler. Vallahi, bilsem ki içinizden biri bana olan nefretinden dolayı hastalanıp öldü; o bunu açığa vurmadıkça ben de onun gizlisini açığa çıkarmam, ifşa etmem; şayet o bunu açığa çıkarırsa düşünmem (gereğini yaparım). O halde durumlarınızı gözden geçirin, kendinize dikkat edin. Benim gelişime üzülen niceleri daha sonra sevinecek; sevinen niceleri de daha sonra üzülecek, kötü hissedecektir.

Ey insanlar! Bizler sizin üzerinize idareci ve koruyucu olduk; Allah’ın bize verdiği güç ile sizi idare edecek, O’nun bize havale ettiği ganimetle sizi himaye edeceğiz. Sizin, istediğimiz hususlarda bize itaat etmeniz; bizim de üstlendiğimiz görevlerde size karşı adalet ve insafla davranmamız gerekir. Öyleyse bize yardımcı olmak suretiyle adaletimizi ve ganimetimizi (sizi dağıtmamızı) isteyin (hak edin). Bilin ki, ben ne kadar ihmalkâr davransam da, şu üç konuda asla ihmalde bulunmam: Gece yarısı bile olsa gelip kapımı çalan birinin ihtiyacını asla geri çevirmem; zamanı gelen maaşlarınızı, rızıklarınızı asla alıkoymam (geciktirmem); (durduk yere) orduyu üzerinize salmam veya çok uzun süreliğine uzak yerlere göndermem. O halde idarecileriniz için Allah’tan hayır isteyiniz; zira onlar sizi terbiye eden seyisiniz ve sanki

⁵¹ Bu ifade Araplar arasında kullanılan bir meseldir (bkz. İbn Kuteybe, *Uyûni’l-Abbâr*, 2/241). Buna göre Sa’d ve Süayd adlı iki kardeş birlikte savaşa çıkarlar. Bu sırada hırsla kapılan Süayd kardeşinden önce savaşı meydanına varır; ancak işler umduğu gibi gitmez. Düşmanın kurduğu tuzağa düşerek adamlarıyla birlikte öldürülür. Bu sırada içlerinden biri kurtulup kaçarken yolda Sa’d’a rastlar ve ona bu sözü söyler. O günden sonra bu cümle mesel halini alır. Velhasıl, bu ifadenin “(hırslarına kapılanlara) olanlar oldu; bundan ibret alarak bari geri kalanlar helâk olmaktan kurtulsun” anlamında kullanılmış olduğu söylenebilir.

sığındığınız mağaranızdır. Siz iyi olursanız onlar da size karşı iyi olurlar. Kalplerinize onların buğzunu sokmayın; sonra öfkeniz artar, üzüntünüz daha da uzar ve (fakat) maksadınıza da ulaşamazsınız, ki şayet ulaşacak olsaydınız da bu sizin aleyhinize olurdu. Ben, Allah'tan herkesin birbirine yardımcı olmasını sağlamasını dilerim. Benim sizinle ilgili olarak bir şeyi uyguladığımı gördüğünüz de siz de onu hemen uygulamaya geçin. Allah'a yemin olsun ki, aranızda çok sayıda benim sayemde yere yıkılacak olan vardır; ona göre herkes bunlardan biri olmaktan sakınsın".⁵²

Hutbesinin ardından orada bulunanlardan biri Ziyad'a, kendisine ne kadar muhteşem bir hikmet ve hitâbet gücü verildiğine şahitlik ettiklerini söylemiş; Ziyad ise "o dediğin kişi (hakîm ve hatip olan), Hz. Dâvûd'dur" cevabını vermişti.⁵³

Hutbenin, giriş, gelişme, sonuç halinde aktığı düşünülürse, bu bölümlerin sırasıyla sebep/durum, süreç/yol haritası, sonuç/çözüm paralelinde ilerlediği söylenebilir. Dolayısıyla bu bakış açısına göre ilk bölümde, Basra halkının vaziyeti, içine düştükleri durumun sebepleri; ikinci bölümde, geldikleri bu vahim noktada -yapıp ettiklerine mukabil-

⁵² Câhiz, *el-Beyân*, 2/62-65; Taberî, *Târîh*, 5/218-221; İbn A'sem el-Kûfî, *el-Fütûh*, thk. Ali Şîrî. 8 Cilt. Beyrut, 1411 H. 4/302-304; İbn Abdürabbih, *el-İkdi'l-ferîd*, 4/199-201; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 19/179-181; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/447-450.

أما بعد: فإنَّ الجهالة الجهلاء، والضلالة العمياء، والفجر الموقد لأهله النار، الباقي سفهاؤكم، ويشتمل عليه خلماءكم من الأمور العظام؛ نبئت فيها الصغير، ولا يتحاشى منها الكبير؛ كأن لم تسمعوا بأبي الله، ولم تقرأوا كتاب الله، ولم تسمعوا ما أعد الله من الثواب الكبير لأهل طاعته، والعذاب الأليم لأهل معصيته، في الزمن السرمذ الذي لا يزول. أتكونون كمن طرقت عينه الدنيا؟ وسدّت مسامعه الشهوات؟ واختارت الغانية على الباقية؟ ولا تذكرون أنكم أحدثتم في الإسلام الحدّث الذي لم تُسبقوا به، من ترككم هذه المواخير المنصوية، والضعيفة المسلوقة، في النهار المبصر، والعدد غير قليل؟ ألم تكن منكم حُماة تُمنع الغواة عن دُجج الليل، وغارة النهار؟ قرّبتهم القرابة، وبعادتم الدّين. تعذرون بغير العذر، وتُغطّون على المختلس. كل امرئ منكم يذبّ عن سفيه، صنيع من لا يخاف عقاباً، ولا يرجو معاداً. ما أنتم بالخلماء، ولقد أتبعتم السفهاء، ولم يزل بهم ما ترون من قيامكم دوّم، حتى انتهكوا حرم الإسلام، ثم أطرقوا وراءكم كُنوساً في مكانس الرّيب. حرام عليّ الطعام والشراب، حتى أسويها بالأرض هدماً وإحراقاً.

إني رأيت هذا الأمر لا يصلح إلا بما صلح به أوّله: لين في غير ضعف، وشدة في غير جبرية وعنف. وإني أقسم بالله! لاخذنّ الوليّ بالمولويّ، والمقيم بالظاعن، والمقبل بالمدير، والصحيح منكم بالسقيم، حتى تلقى الرجل منكم أخاه فيقول: "أنج سعد! فقد هلك سعيد!"، أو تستقيم لي فثأكم. إنّ كذبة المنير بقاء مشهورة؛ فإذا تعلقتم عليّ بكذبة فقد حلّت لكم معصيتي. وقد أحدثتم أحداثاً لم تكن، وقد أحدثنا لكلّ ذنب عقوبة؛ فمن غرّق قوماً غرّقناه، ومن حرّق على قوم حرّقناه، ومن نقب بيتاً نقبنا عن قلبه، ومن نبش قبراً دفناه حتياً فيه. فكفّوا عني أيديكم وألسنتكم، أكف يدي وأذاي. لا يظهر من أحد منكم خلاف ما عليه عاتتكم، إلا ضربت عنقه. وقد كانت بيني وبين أقوام إحن، فجعلت ذلك ذبر أذنيّ، وتحّ قديمي؛ فمن كان منكم مُحسناً فليزدد إحساناً، ومن كان مُسيئاً فليترع عن إساءته. إني لو علمت أنّ أحدكم قد قتل السّال من بغضي، لم أكشف له قناعاً، ولم أهتك له سترّاً، حتى يُيدي لي صمّحتّه؛ فإذا فعل لم أنظره. فاستأنفوا أموركم، وأعينوا عليّ أنفسكم؛ فزيت مبتسب بقدمونا سيّسّر، ومسرور بقدمونا سيّتسّس!

أيها الناس! إنّنا أصبحنا لكم ساسة، وعنكم ذادة - نسوسكم بسلطان الله الذي أعطانا، ونذود عنكم بقيء الله الذي خولنا؛ فلنا عليكم السمع والطاعة فيما أحببنا، ولكم علينا العدل فيما وُلينا. فاستوجبوا عدلنا وفئتنا بمناصحتكم لنا. واعلموا أنّي مهما قصّرت، فإني لا أقصّر عن ثلاث: لست محتجباً عن طالب حاجة منكم، ولو أتاني طارقاً بليل، ولا حابساً رزقاً ولا عطاءً عن إبانته، ولا مجتراً لكم بعثاً. فادعوا الله بالصلاح لأنتمتكم؛ فإنهم ساستكم المؤدّبون لكم، وكهفكم الذي إليه تأوّن، ومتى تصلّحوا يصلّحوا. ولا تُشربوا قلوبكم بغضهم، فيشتدّ لذلك غيظكم، ويطول له جرمانكم، ولا تدركوا حاجتكم، مع أنّه لو استجب لكم، لكان شرّاً لكم. أسأل الله أن يُعين كلاً على كلّ. وإذا رأيتموني أنفذ فيكم الأمر فأنفذوه على أدلاله، وأنتم الله! إنّ لي فيكم لصزعيّ كثيرة! فليحذر كلّ امرئ منكم أن يكون من صرعاي!

⁵³ Câhiz, *el-Beyân*, 2/65; İbn Kuteybe, *Uyünü'l-Abbâr*, 2/242; Taberî, *Târîh*, 5/221; İbn Abdürabbih, *el-İkdi'l-ferîd*, 4/201; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 19/180-181; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/450.

kendilerini neler beklediği, nasıl yönetileceklerine dair süreç; üçüncü bölümde ise çözüm yolu yani gelinen bu toplumsal iflastan, felaket durumdan kurtulmak için hem yöneten hem de yönetilenlerin karşılıklı olarak neler yapmaları gerektiği sonucu ortaya konmuştur.

Ziyâd'ın, hitâbet üslubu yönünden Kur'ânî hitapla benzerlik gösterdiği, hutbesinde benzer unsurları kullandığı da dikkat çeken bir diğer özelliktir. Nitekim Ziyâd'ın hadiseleri anlatırken başvurduğu teşbih, telmîh, tasvir, mecaz, mesel, istifhâm, kasem gibi edebî ögeler ve nasihat, ikaz gibi diğer unsurlar bu düşünceyi akla getirmektedir. Hutbenin genel profil özelliklerinin sergilenmesine katkı sağlaması amacıyla, bunların her birine birer örnek vermek isabetli olacaktır:

•“Onlar sizi terbiye eden seyisiniz ve sanki sığındığınız mağaranızdır”. (Teşbih).

•“Benim gelişime üzülen niceleri daha sonra sevinecek; sevinen niceleri de daha sonra üzülecek, kötü hissedecektir”. (Telmîh).

Bu cümle, “Olur ki, hoşunuza gitmeyen bir şeyde sizin için hayır vardır; yine olur ki, hoşunuza giden bir şeyde de sizin için şer vardır” mealindeki Bakara Sûresi'nin 216. ayetine telmihte bulunmakta, (gönderme yapmakta/onu hatırlatmakta)dır.

•“Sanki sizler, Allah'ın kitabını okumamış; O'nun, ebedî hayatta, itaat ehline vaad ettiği mükâfatı ve masiyet ehline vaad ettiği elîm azabı işitmemiş gibisiniz”. (Tasvir-Teşbih)

•“Yoksa dünyanın gözünü kör ettiği, şehvetlerin kulaklarını tıkadığı... kişilerden mi olmak istiyorsunuz?”. (Mecaz-İstifhâm)

•“Öyle ki, sizden biriniz diğerini gördüğünde ya “Süeyd öldü; Sa'd'ı kurtarın” diyecek ya da kendinizi doğrultacaksınız”. (Mesel)

•“Boş mazeretleriniz ve suistimalciliği savunmanız da ne oluyor? Sizler, ileriye düşünmeyen, akibetinden korkmayan sefih kimselere, yakınlarınıza arka çıkıyor değil misiniz?”. (İstifhâm-Tasvir)

•“Allah'a yemin olsun ki, bir kimseyi velâyetine alanı alınanla, şehirde oturanı göçenle, bize yöneleni bizden kaçanla, itaat edeni isyan edenle, sağlıklı olanı hasta olanla sorumlu tutacağım”. (Kasem)

Hemen her bölümünde nasihat ile tehdidin iç içe geçmiş olduğu hutbede⁵⁴ açıkça görüldüğü üzere, bazen bir cümle, birden fazla ifade sanatını, edebî unsuru içeren zenginlikte olabilmektedir. Ziyâd'ın bu hutbesi, sadece edebî değil, aynı zamanda siyasî,

⁵⁴ Betrâ hutbesiyle ilgili tespit ve değerlendirmeler için ayrıca bkz. Selim İpek, “Hatip Olarak Ziyâd b. Ebîh ve Hutbetu'l-Betrâ”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8/38 (Haziran 2015), 215-220.

ictimai, iktisadî, dinî, askerî, hukukî vs. hemen her yönden bir toplum ve dönem portresi çizmesi açısından da önemli olup çok yönlü bir başvuru kaynağı değerindedir. İlâveten, hutbenin uzunluğu ve sert üslubunun, Basra halkının içinde bulunduğu durumun vehâmetinden kaynaklandığını yani muhatabına göre şekillenen bir hitap örneği olduğunu söylemek de yanlış olmayacaktır. Yanısıra, sahip olduğu yetenek, donanım ve deneyime binaen, ortamı, şartları iyi okuyarak isabetli tespit ve tercihlerde bulunabilmesinin, Ziyâd'ın hitaplarını şekillendiren, ikna ve tesir gücünü arttıran bir diğer melekesi olduğunu eklemek gerekir.

Kaynaklarda Ziyâd'ın hitâbet kabiliyetini gösteren başka örnekler de bulmak zor değildir. Nitekim bunlardan biri, onun, Kûfe'ye vali olarak atandığında kendilerini uyarmasına rağmen faaliyetlerine devam eden, eski dostları olan Hz. Ali taraftarlarına yaptığı apaçık bir uyarı olan hutbesidir:

“Şüphesiz, azgınlığın ve isyanın sonu çok vahimdir. (Buna rağmen) bazı insanlar toplanarak bir araya gelmiş, birtakım boş hayallere kapılmış ve bana karşı harekete geçmişlerdir. Yemin olsun ki, eğer siz kendinizi iyileştirmesiniz, ben sizi kendi ilacınızla iyileştirmeyi bilirim. Kûfe'yi Hucr'dan⁵⁵ temizlemezsem ve onu sizden sonrakilere örnek olacak şekilde ibretlik hale getirmezsem (ne olsun!/buna hiçbir engelim yoktur!). Öyleyse anan ağlasın ey Hucr! Yemek (hırsın) seni kurdun sofrasına düşürmüştü.”⁵⁶

Ziyâd'ın konuşmalarında göze çarpan özelliklerden biri de, sözlerini teyit etmek üzere doğrudan ayet-i kerîmeleri kullanmasıdır. Örneğin o, yine Hucr ve arkadaşları hakkında konuştuğu sırada onlar için önce “bozguncu ve şaşkın Tûrâbiyye⁵⁷ - Sebeiyye⁵⁸ benzetmesini

⁵⁵ İktidara karşı aktif muhalefet yürüten Hz. Ali taraftarlarının lideri olarak görülen sahabî. Taberî, *Târîh*, 5/221. Ayrıca bkz. Ya'kûbî, *Târîh*, 2/230; Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *Kitabü'l-Egânî*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî (Beyrut, 1993), 17/148.

⁵⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 4/218; Belâzürî, *el-Ensâb*, 5/255; Dîneverî, *el-Abbârü't-tvâl*, 225; Taberî, *Târîh*, 5/256; Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *Kitabü'l-Egânî*, 17/136; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/473; Safvet, *Cembera*, 2/263.

أما بعد فإن غيب البغي والغي وخيم إن هؤلاء جثوا فأشروا وأمنوني فاجتروا عليّ وإيم الله لمن لم تستقيموا لأدوابنكم بدوائكم وقال ما أنا بشيء إن لم أمتع باحة الكوفة من حجر وأدعه نكالا لمن بعده! ويل أمك يا حجر! سقط العشاء بك على سرحان.

Ziyâd, Kûfe eşrafını toplayarak onları aynı konuda uyardığı bir başka konuşmasında da şunları söylemişti: “Bir elinizle yaralıyor, diğer elinizle sarıyorsunuz. Bedenleriniz benimle fakat kalpleriniz ahmak ve aklını kaçırmış olan Hucr ile... Siz benimle birliktesiniz lakin kardeşleriniz, oğullarınız ve aşiretleriniz Hucr işle... Vallahi bu (durum), sizin hilenizden ve fesadınızdandır. (Artık) ya suçsuz olduğunuzu kanıtlarsınız ya da ben öyle bir orduyla üstünüze gelirim ki, onlar sayesinde eğrilerinizi ve kamburlarınızı düzeltirim”. (Belâzürî, *el-Ensâb*, 5/257-258; Taberî, *Târîh*, 5/257-258; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/473; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 20/208).

⁵⁷ Taberî, *Târîh*, 5/257. Ayrıca bkz. Ya'kûbî, *Târîh*, 2/230; Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *Kitabü'l-Egânî*, 17/148. Metnin bağlamından, bu ifadenin, Ebû Tûrâb lakaplı Hz. Ali'ye istinaden, Hz. Ali taraftarları için kullanıldığı anlaşılmaktadır.

⁵⁸ Taberî, *Târîh*, 5/258. Ayrıca bkz. Ya'kûbî, *Târîh*, 2/230; Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *Kitabü'l-Egânî*, 17/148. Bu dönemde, Sebeiyye tabirinin sadece “Hz. Osman aleyhtarlığı” anlamını taşıdığı; dolayısıyla daha sonra

kullandıktan sonra şu âyet-i kerime ile, hitabına güç katmıştı: “Eğer vazgeçerlerse, geçmiş günahları bağışlanır; yok eğer dönerlerse, kendilerinden öncekilerin halleri gözlerinin önündedir.” (Enfâl 8/38).⁵⁹

Ziyâd’ın hitâbet yeteneğinin bir başka yansıması olan vasiyetinden de bahsetmek gerekir ki, bu vasiyeti, sonraki Emevî halifelerinden Abdülmelik b. Mervan’ın bizzat eliyle yazdığı ve halka da onu iyice anlayarak hafızalarına kaydetmelerini emrettiği belirtilir.⁶⁰ Buna göre Ziyâd, “Bu, Allah’ın beklenen emrinin ve inkâr edilemez kudretinin (ölümün) kendisine geldiği Ziyâd’ın vasiyetidir...” diyerek başladığı vasiyetinde, öncelikle kelime-i şhadetten anladıklarını uzunca izah etmiş; ardından müminlerin emîrine ve Müslüman cemaate Allah’tan hakkıyla korkmalarını, ayette geçtiği üzere, ancak Müslümanlar olarak ölmelerini, büyük-küçük her işlerinde birlikte hareket etmelerini tavsiye etmişti. Allah’ın insanlara akıl verdiğini; böylelikle isyana yönelenlere ceza, taate yönelenlere ise sevap olarak mukabelede bulunacağını belirterek sözlerine devam eden Ziyâd, insanların Allah’ın nimetlerini güzellikle kullanan “Muhsinler/iyiler”, bir de buna karşın şımarıklık eden “müsi’ler/kötüler” şeklinde ikiye ayrıldığını; Allah’ın nimetlerinin ise muhsinlere olacağını vurgulamıştı. Vasiyetinin sonlarında, dünyaya Allah’ın biçtiği kadar bir değer vermek gerektiğini, zira kimsenin ondan nasibinden fazlasını alamayacağını, nitekim dünyanın gelip geçici, Allah’a kavuşmanın ise kaçınılmaz olduğunu ifade eden Ziyâd, insanlara, çok geç olmadan erteledikleri şeylerde acele etmelerini de tavsiye etmişti.⁶¹

Ziyâd’la ilgili rivayetlere bakıldığında onun hitâbet maharetinin kitabetine de aynen yansıdığı görülür ki bunun en bariz örnekleri, hutbeleri gibi etkileyici bir üslup ve edebî değer taşıyan mektuplarıdır. Muaviye’ye beyat etmediği dönemde, onun tehdit mektuplarına cevaben kaleme aldığı aşağıdaki mektup, Ziyâd’ın yazmada da nasıl kabiliyetli olduğunu göstermede tek başına bile yeterli bir örnektir:

kullanılan ve “Hz. Ali’nin ölmediği” şeklinde aşırı inançlar taşıyan Sebeiyeye ile isim benzerliğinden başka bir ilgisinin olmadığı belirtilir; bkz. Hasan Onat, *Emevîler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 60.

⁵⁹ Belâzürî, *el-Ensâb*, 5/253-254.

⁶⁰ Câhiz, *el-Beyân*, 1/387-388.

⁶¹ Belâzürî, *el-Ensâb*, 5/288-289; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 19/205-206.

هذا ما أوصى به زياد بن أبي سفيان حين أتاه من أمر الله ما لا ينظر، ورأى من قدرته ما لا ينكر، أوصى أنه يشهد أن لا إله إلا الله وحده لا شريك له، شهادة من عرف به وخاف ذنبه، وأن محمدا عبده ورسوله، أرسله إمام هدى صدق به من قبله وهدى به من بعده صلى الله عليه وسلم، وأوصى أمير المؤمنين وجماعة المسلمين بتقوى الله حق تقاته، وأن لا يموتوا إلا وهم مسلمون، ولا يراهم حيث تخاهم ولا يفقدهم أثرهم، وأن يتعهدوا كبير أمورهم وصغيرهم، فإن الله جعل لعبادة عقولا عاقبهم بما على معصيته، وأتاهم بما على طاعته، والله النعمة على المحسن، والحجة على المسيء، فما احق من تمت به نعمة الله عليه في نفسه ورأى العبرة بأن يضع الدنيا حيث وضعها الله، فيعطي ما عليه فيها، ولا يتكتر بما ليس له منها فإن الدنيا دار زوال لا سبيل إلى بقائها، وأحذركم الذي حذركم نفسه، وأوصيكم بتعجيل ما أخرت.

“Mektubun bana ulaştı ey Muaviye! İçinde yazılı olan şeyleri anladım ve seni dalgaya kapılmış, hayatta kalmak için yosunlara sarılan, kurbağaların ayaklarına yapışan boğulmakta olan bir kişi olarak gördüm. Nimetlere ancak nankörlük eden, Allah ve Rasûlü’ne karşı haddi aşanları intikama çağırın ve yeryüzünde fesat çıkarmaya gayret eden biri olduğunı anladım. Bana sövmen konusunda, eğer beni senden uzak tutan hilmim ve sefih olarak addedilme korkum olmaydı, sende öyle bir iz bırakırdım ki hiçbir su temizleyemezdi. Beni Sümeyye ile ayıplamana gelince, eğer ben Sümeyye’nin oğluyum sen de bir topluluğun çocuğusun. Beni en zayıf tüyümden yakalayıp basit bir hareketle kısıracacağımı iddia etmişsin; sen hiç küçük bir tarla kuşunun alt edebildiği bir doğan gördün mü veya hiç kurdu yiyen bir koyun duydun mu? O halde işine bak, elinden geleni de ardına koyma! (Bil ki) ben ancak ve ancak senin hoşlanmayacağın bir yere konacağım ve seni rahatsız edecek şeyler yapacağım. Böylece sen de kimin kime boyun eğceğini göreceksin, vesselam”.⁶²

Ziyâd’ın kitâbetiyle ilgili yer vereceğimiz bir diğer örnek ise, yukarıdaki aksine bu kez Muaviye’nin taktik değiştirerek kendisine vaat ve iltifatlar içeren bir mektup göndermesine mukabil Ziyâd tarafından yazılmış olup şu şekildedir:

“Şayet yazdığın bu mektubu sahih bir yemin ve güzel bir niyetle yazmışsan ve bununla hayrı murad etmişsen, kalbimde meveddet ve kabul (tohumlarını) ekmiş olacaksın; yok eğer hile, tuzak ve fesad murad etmişsen, şüphesiz ki nefis, içinde bozukluk olan şeye karşı direnir...”⁶³

Ziyâd’ın sözlü hitaplarında olduğu gibi yazılı hitaplarında da, mesajlarına dikkat çekmek üzere, âyet-i kerimleri kullandığı görülür. Onun, Muaviye’nin emriyle çocuklarını yakalayıp onlar üzerinden kendisine baskı kuran Basra valisinin tehdit mektubuna yazdığı cevap, bunun güzel bir örneğidir: “Yüce Allah, benimle senin sahibin (Muaviye) arasında hükmünü vermedikçe yerimden kıvılcıdamayacağım. Şayet alıkoyduğun çocuklarımı öldürecek olursan, zaten dönüş Allah’adır. Orada hesabımızı göreceğiz. “Zulmedenler, yakında nasıl bir inkılâba uğrayıp devrileceklerini bileceklerdir.” (Şuarâ 26/227).⁶⁴

⁶² Safvet, *Cemhera*, 2/254, dn. 4.

أما بعد فقد وصل إلي كتابك يا معاوية و فهمت ما فيه فوجدت كالكغريق يغطيه الموج فيتشبث بالطحلب و يتعلق بأرجل الضفادع طمعا في الحياة إنما يكفر النعم و يستدعي النقم من حاد الله و رسوله و سعى في الأرض فسادا فأما سبك لي فلو لا حلم ينهاني عنك و خوئي أن أدعى سفيتها لأثرت لك مخازي لا يغسلها الماء وأما تعبيرك لي بسمية فإن كنت ابن سمية فأت ابن جماعة و أما زعمك أنك تحتظني بأضعف ريش وتتاولني بأهون سعي فهل رأيت بازيا يفرعه صغير القناير أم هل سمعت بذئب أكله خروف فامض الآن لطبتك و اجتهد جهدك فلست أنزل إلا بحيث تكره و لا أجتهد إلا فيما يسوؤك و ستعلم أننا الخاضع لصاحبه الطالع إليه و السلام.

⁶³ Safvet, *Cemhera*, 2/255.

إن كنت كتبت كتابك هذا عن عقد صحيح ونية حسنة وأردت بذلك برا فسترع في قلبي مودة وقبولا وإن كنت إنما أردت مكيدة ومكرا وفساد نية فإن النفس تأتي ما فيه العطب.

⁶⁴ Taberî, *Târîh*, 5/168; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 19/172; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/415; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 20/181-182.

Ziyâd'ın yazılarında zaman zaman Hz. Peygamber'in sözlerinden alıntılar yaptığı da görülür. Örneğin onun, Basra amiline yazdığı, yargılamalarla ilgili kararlarını bildirdiği mektubunda, hapisteki bir kişiyle ilgili olarak "Günahına tevbe eden kişi, o günahı işlememiş gibidir" hadisini zikrettiği kaydedilir.⁶⁵

Ziyâd'ın mektuplarının tevki' yani mektup, dilekçe veya resmî yazıların kenarlarına düşülen bir takım şerhler yönüyle de edebî birer malzeme olduğunu eklemek gerekir. Emevîler döneminde, özellikle mektuplarda dile getirilen ve nasihat, teşvik, tehdit gibi konularda kullanılan bu ifadeler, edebî bir üslupla yazıldığında önemli bir belge niteliği taşırdı.⁶⁶ Kısa, özlü ve esasa yönelik olan bu notlar,⁶⁷ ayet, hadis, meşhur bir şiir veya halifenin şahsına ait belîğ bir cümleyle pekiştirilirse, edebî açıdan daha da değer kazanırdı.⁶⁸ Bu yönüyle de meşhur olan Ziyâd'ın bazı tevki'âtı şunlardır:

"Bâtılın eğdiği kişiyi ancak hak doğrultur".

"Dininin bir kısmını diğer kısmıyla ört; hepsini değil".

"Çocuğun asiliği babanın terbiyesinin kötülüğündendir".

"Günahına tevbe eden kişi, onu işlememiş gibidir". (Hadîs-i şerîf)⁶⁹

Ziyâd'ın yazı yazmadaki üstün yeteneğini, dile hakimiyetini, edebî zenginliğini gösteren bir rivayet daha vardır ki, onun tüm bu hasletlerinin tekraren ıspatı gibidir. Buna göre Hz. Ömer, Ziyâd'dan bazı konulara dair bir mektup kaleme almasını istemiş; Ziyâd da buna mukabil hayli belîğ bir mektup yazmıştı. Hz. Ömer ona, yazdıklarını/lafızları değiştirerek aynı manaya sahip bir başka mektup daha yazmasını söylemiş; Ziyâd yine aynı güzellikte bir mektup daha yazmıştı. Hz. Ömer, Ziyâd'a bunu dört defa tekrarlattıktan sonra aynı sonucu görünce onun dil ve belâgata olan vukufiyetinin ne denli hayrete şayan olduğunu dile getirmişti.⁷⁰

Burada bir parantez açmak gerekirse, Ziyâd, dilin doğru ve güzel kullanımına verdiği önemi ileriki yıllarda da göstermiş; bilhassa Basra valisi olduğu dönemde önemli bir adım

⁶⁵ İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferîd*, 4/299-300.

⁶⁶ İbrahim Sarıçam & İrfan Aycan, *Emevîler* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 127; Nizamettin Parlak, "Şiir ve Edebiyat", *Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, mlf. İrfan Aycan, Mahfuz Söylemez, Ramazan Altınay, Fatih Erkoçoğlu & Nizamettin Parlak (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2003), 96.

⁶⁷ Vecdi Akyüz, *Hilâfetin Saltanata Dönüşmesi: Emevîlerin Kuruluş Devrinde İslam Kamu Hukuku* (İstanbul: Dergah Yayınları, 1991), 207.

⁶⁸ Sarıçam & Aycan, *Emevîler*, 127; Parlak, "Şiir ve Edebiyat", 96.

⁶⁹ İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferîd*, 4/299-300. (Gerek Ziyâd'ın, gerekse diğer bazı halife, vali veya devlet büyüklerinin tevki'âtları için bkz. İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferîd*, 4/287 vd.).

⁷⁰ Belâzürî, *Ensâbü'l-eyrâf*, 5/198-199.

atarak, Arap dilinin bozulmaması ve yanlış kullanılmaması için Ebu'l-Esved'den⁷¹ bazı yöntemler geliştirmesini istemişti. O, başlarda bu işe pek sıcak bakmasa da, Ziyâd, dilin tahrîf olması ve dolayısıyla zararının Kur'ân'ı Kerîm'e de dokunabileceği fikriyle teklifinde ısrar etmiş; Ebu'l-Esved de insanların okuyuşta yaptıkları bariz hareke hatalarına⁷² veya konuşmadaki dil kullanım yanlışlarına şahit olunca Ziyâd'ın teklifini kabul etmiş; böylelikle Kur'ân'ın harekelenmesi süreci de gerçekleştirilmişti.⁷³

Ziyâd'ın, dilin yanlış kullanımından kaynaklanan hatalardan (*lâhn*) son derece rahatsız olduğu ve bu konuda muhatabını uyardığı görülür. Nitekim onun, kendisine gelerek babalarından kalan mirasla ilgili şikayetini, yanlış telaffuz ettiği hareke ve kelimelerle anlatmaya çalışan adama “Kendinden/dilinden kaybettiğin, malından kaybettiğinden fazladır (zararlıdır)” dediği nakledilir.⁷⁴

Son olarak, çalışmamızı, hitâbeti ve hutbeleri, gerek yaşadığı dönemde ve gerekse sonraki dönemlerde değer atfedilen, müstesna örneklerden sayılan Ziyâd b. Ebîh'in, fasih ve belîğ sözlerinden bazı seçmeler yapmak suretiyle tamamlamak uygun olacaktır:

⁷¹ Nahiv bilgisini Hz. Ali'den öğrendiğini ifade eden Ebu'l-Esved, aynı zamanda Ziyâd'ın çocuklarının hocası olup (Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, thk. İhsan Abbâs (Beyrut, 1993), 4/1466; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 2/536-537), Arap grameri ve edebiyatına hâkim, kelimelerin barındırdıkları anlamlara vakıf, fasih konuşan bir kişi idi. (Tevfik Rüştü Topuzoğlu, “Ebü'l-Esved ed-Düelî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 10/311-313.

⁷² Tevbe Sûresi 3. ayette geçen “Allah ve Rasûlü müşriklerden berîdir” ifadesi, Rasûl kelimesinin zamme değil de kesra olarak okunması suretiyle “Allah, müşriklerden ve Rasûlü'nden berîdir” şeklinde anlam bozulmasına uğratılmıştı; bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 4/1466; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 2/537.

⁷³ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 45-46; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 4/1466; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 2/537. Neticede Ebu'l-Esved, Ziyâd'ın kendisine tahsis ettiği kâtibe çeşitli telkinler vererek harflerin altına, üstüne veya önüne tek veya çift olmak üzere noktalama hareke koydurmuştu (Naktü'l-Mushaf). Ayrıca bu işaretlerin, Hz. Peygamber döneminde veya daha önce başlatılmış olan, benzer harflerin farklı biçimlerde noktalanması (îcâm/rakş) işlemiyle karıştırılmaması için, hareke vazifesi gören bu yeni noktalar, kırmızı mürekkeple konulmuş, daha sonra da bugünkü hafif meyilli yatay çizgiler haline getirilmişti. (Topuzoğlu, “Ebü'l-Esved ed-Düelî”, 10/312. Geniş bilgi için ayrıca bkz. Mehmet Emin Maşalı, “Mushaf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 31/242-248. Öte yandan, bu teklifi ilk olarak Ebu'l-Esved'in Ziyâd'a yaptığı, Ziyâd'ın başta kabul etmeyip sonradan bu işin lüzümüne karar verdiği de kaydedilir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 4/1466; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 2/536-537. *Mu'cem*'deki rivayette, Ziyâd'ın, önce yanına gelen adamın konuşma hataları, sonra da bir başkasının Tevbe Sûresi'nin 3. ayetini yanlış harekeyle, anlamını boacak şekilde yanlış okuması şeklindeki iki ana hadise üzerine Ebu'l-Esved'i tekrar çağırarak, sözünü ettiği çalışmayı bir an önce yapmasını söylediği belirtilir. Rivayete göre özellikle ayetteki hareke hatası karşısında, “lâ havle...” diyen Ziyâd, bunun küfre giden bir hata olduğunu belirterek bu işin acilen halledilmesini emretmişti. bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 4/1466. Bu doğrultudaki bir başka rivayet ise yukarıdakilerden biraz daha farklıdır. Buna göre, Ebu'l-Esved, Arapların çeşitli sebeplerle dillerinin iyice bozulduğu, onlara bu nedenle kendi dillerini tanıtacak, onları düzeltecek bir çalışma yapmasına izin vermesini istemişti. Ziyâd önce reddetse de, orada bulunanlardan biri “Allah valiyi islah etsin! Babamız öldü ve çocuklar ortada kaldı” şeklinde kinaye yaparak rahatsızlığını dile getirince fikrini değiştirmişti. (Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *Kitabü'l-Egânî*, 17/148, 12/456).

⁷⁴ Dineverî, *Uyûnü'l-abbâr*, 2/159.

“İnsanlar arasında iki (yeni) haslet ortaya çıkmış ki, bunlardan biri sırrı ifşa etmek, diğeri de layık olmayan kişilere nasihatte bulunmak”.⁷⁵

“Sır şu iki kişiden birine verilebilir; bunlardan biri, onun karşılığını ahirette alacağını uman ahiret adamı, diğeri ise şeref ve akıl sahibi dünya adamı”.⁷⁶

“Tehirdeki hayır, neticesi elden kaçırmak olan acele edışten daha evladır”.⁷⁷

“Şüphesiz ki nefis, içinde bozukluk ve çürüklük olan şeye karşı direnir...”⁷⁸

Sonuç

Dühâtü'l-Arap'tan olup, 50 küsür yıllık kısa hayatında, İslâm tarihine damga vuran icraatlara imza atmış bir siyasî olan Ziyâd b. Ebîh aynı zamanda iyi bir hatip sıfatıyla da kayıtlara geçmiş; hutbe ve mektupları, sadece tarih kitaplarında değil, edebiyat türü eserlerde de yerini almıştır. Doğuştan getirdiği kabiliyetlerin yanı sıra, henüz 5 yaşında iken aldığı okuma-yazma ve muhasebe eğitimi, birçok yönden zengin ve aktif bir çevrede yetişmenin getirdiği görgü, donanım ya da kazanımlar, Ziyâd'ın söz konusu hitâbet yeteneğini olumlu yönde etkileyen faktörlerden olmuştur. Keza, hayatının ilerleyen safhalarında, bilhassa siyasî/idarî hayatında karşılaştığı mesele veya sıkıntıların da onun bu potansiyelini iyiden iyiye açığa çıkararak etkenler olduğu anlaşılmaktadır. Hz. Ali'nin vefatı, Hz. Hasan'ın idareyi Muaviye'ye devri, Muaviye cephesinden mütemadiyen gelen tehditler, valiliği süresince Haricî ve Şia gibi faal muhaliflerle giriştiği mücadele vs... gibi ortam ve şartlar onun hitâbet kabiliyetinin tekâmül etmesine zemin hazırlamıştır. Bir başka ifadeyle, böyle durumlar karşısında Ziyâd'ın takındığı tutum doğrultusunda yaptığı konuşmalar, misillemeler, onun en güzel hitâbet örnekleri olarak kendini göstermiştir.

Öte yandan, şiir, hitâbet gibi edebî unsurların değer bulduğu, toplumu yönlendirmede hayli etkili olduğu bir ortamda, sahip olduğu bu kabiliyet, Ziyâd'ın ve bağlı olduğu otoritenin başarısını pekiştiren, güncelleyen önemli etkenlerden olmuştur. O, hitabetin

⁷⁵ Taberî, *Târîh*, 5/302; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/505.

وإن الناس قد أبدعت بهم خصلتان: إذاعة السر ، وإخراج النصيحة إلى غير أهلها.

⁷⁶ Taberî, *Târîh*, 5/302; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/505; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 20/219.

ليس موضع السر إلا أحد رجلين: رجل آخره يرجو ثوابا ، ورجل دنيا له شرف في نفسه وعقل يصون حسبه.

⁷⁷ Taberî, *Târîh*, 5/302; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, 5/285-286; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/505; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 20/219-220.

فإن دركا في تأخير خير من تعجيل عاقبته الفوت.

⁷⁸ Safvet, *Cemhera*, 2/255.

فإن النفس تأبي ما فيه العطب.

adeta tüm ana unsurlarını barındıran cümleleriyle, sadece kendi zamanına değil, sonraki dönemlere de sirayet edebilecek sağlam mesajlar, zengin malzemeler bırakmıştır.

Kaynakça

Ahmed Cevdet Paşa. *Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ*. İstanbul: Kanaat Kütüphanesi, 1331 H.

Akyüz, Vecdi. *Hilâfetin Saltanata Dönüşmesi: Emevilerin Kuruluş Devrinde İslam Kamu Hukuku*. İstanbul: Dergah Yayınları, 1991.

Ali B. Ebî Tâlib. *Nebcü'l-belâga*. şrh. Muhammed Abduh. 2 Cilt. Beyrut, 1885.

Ali, Cevad. *el-Mufasssal fî târihi'l-Arab kable'l-İslâm*. Beyrut, 1993.

Apak, Adem. *Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2012.

Başçı, Abdurrahman. “Cahiliyye, Sadru'l-İslâm ve Emevîler Dönemi Hitâbeti”. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (2016): 199-240.

Belâzürî. *Ensâbu'l-eşraf*. thk. Süheyl Zekkar & Riyaz Zirikli. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996.

Belâzürî. *Fütûhu'l-Büldân*. thk. Abdullah Enis et-Tabbâ & Ömer Enis et-Tabbâ. Beyrut: Müessesetü'l-Maârif, 1987.

Buhârî, Muhammed b. İsmail. *et-Târîhu'l-evsat*. thk. Muhammed b. İbrahim el-Leheyran. 2 Cilt. Riyad: Dâru's-Sumay'î, 1998.

Câhiz. *el-Beyân ve't-Tebyîn*. thk. Abdüsselam Muhammed Harun. 4 Cilt. Kahire, 1998.

Çuhadar, Mustafa. “Fesahat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/423-424. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.

Dayf, Şevki. *Târîhu'l-edebi'l-Arabî: el-Asru'l-İslâmî*. Kahire: Dâru'l-Maârif, 1119 H.

Demircan, Adnan. *Ali-Muaviye Kavgası*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1996.

Ebû Hanîfe ed-Dîneverî. *el-Abbâru't-tvâl*. thk. Ömer Faruk et-Tabbâ. Beyrut, ts.

Durmuş, İsmail. “Seci”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/273-275. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.

Ebü'l-Ferec el-İsfahânî. *Kitabü'l-Egânî*. thk. Ali Muhammed el-Bicâvî. 21 Cilt. Beyrut, 1993.

Ebü'l-Fidâ. *Târîhu Ebî'l-Fidâ (=el-Muhtasar fî abbâri'l-beşer)*. thk. Mahmûd Deyyûb. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.

Ekşi, Ahmet. *Şer'iyye Sicilleri Örneğinde İslâm Hukuku Bakımından Evlat Edinme (Tebennî)*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019.

Elmalı, Hüseyin. “Hitâbet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/158-160. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.

Ferruh, Ömer. *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 4. Basım. 1981.

Gömbeyaz, Melek Yılmaz. *Ziyâd b. Ebîb (Hayatı-Şahsiyeti-Devlet Adamlığı)*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.

Hasson, Isaac. “Ziyâd b. Abihi”. *The Encyclopaedia of Islam Second Edition*. 9/519-522. Leiden: Brill, 2002.

Hitti, Philip K. *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*. çev. Salih Tuğ. 4 Cilt. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980.

İbn Abdülber en-Nemerî. *el-İstîâb fî ma'rifeti'l-ashâb*. thk. Ali Muhammed el-Bicâvî. 4 Cilt. Kahire, Dâru Nehdati Mısır, ts.

İbn Abdürabbih. *el-İkdü'l-ferîd*. thk, Abdülmecid et-Tarhînî. Beyrut, 1983.

İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım. *Târîhu medîneti Dimaşke*. 80 Cilt. thk. Muhibbüddin Ebi Said Ömer b. Garame el-Amri. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995.

İbn A'sem el-Kûfî. *el-Fütûh*. thk. Ali Şîrî. 8 Cilt. Beyrut, 1411 H.

İbn Habîb el-Bağdâdî. *Kitâbü'l-Muhabber*. tsh. Ilse Lichtenstadler. Beyrut: Dâru'l-Âfâkı'l-Cedîde, ts.

İbn Hacer el-Askalânî. *el-İsâbe fî temyîzi's-sabâbe*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.

İbn Hallikân. *Vefeyâtü'l-A'yân ve enbâü ebnâi'-zamân*. thk. İhsan Abbas. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. 14 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Maârif & Riyad: Mektebetü'n-Nasr, ts.

İbn Kuteybe. *el-Maârif*. tashih Muhammed İsmail Savi. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2. Basım, 1970.

İbn Kuteybe. *Uyûnü'l-Abbâr*. 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1996.

İbn Manzûr. *Lisânü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sadır, ts.

İbn Sa'd. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec. *el-Muntaẓam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ & Mustafa Abdülkadir Atâ. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.

İbnü'l-Esîr, İzzeddin. *el-Kâmil fî't-târîh*. 12 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır & Dâru Beyrût, 1965.

İbnü'l-Esîr, İzzeddin. *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-sabâbe*. 8 Cilt. Beyrut, ts.

İbnü'n-Nedim. *el-Fibrîst*. thk. Rıza Teceddüd. Tahran: y.y., 1971.

İpek, Selim. "Hatip Olarak Ziyâd b. Ebîh ve Hutbetü'l-Betrâ". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8/38 (Haziran 2015): 215-220.

Kaya, Mahmut. "Hitâbet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/156-158. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.

Kılıç, Hulusi. "Belâgat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/380-383. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.

Kütübî. *Fevâtü'l-vefeyât*. thk İhsan Abbâs. 5 Cilt. Beyrut: Dâru Sadır, 1973.

Maşalı, Mehmet Emin. "Mushaf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/242-248. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.

Nüveyrî, Ahmed b. Abdülvehhab. *Nihâyetü'l-ereb fî fînûni'l-edeb*. thk. Müfid Kumeyha. 33 Cilt. Beyrut, 2004.

Onat, Hasan. *Emevîler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiîliği*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.

Parlak, Nizamettin. "Şiir ve Edebiyat", *Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*. 89-108. İrfan Aycan, Mahfuz Söylemez, Ramazan Altınay, Fatih Erkoçoğlu & Nizamettin Parlak. Ankara: İlâhiyat Yayınları, 2003.

Safvet, Ahmed Zeki. *Cemheratü hutabi'l-Arab fi usuri'l-Arabiyyeti'z-zâhire*. Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1933.

Sarıçam, İbrahim & Aycan, İrfan. *Emevîler*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.

Taberî, Muhammed b. Cerir. *Tarihü'l-ümem ve'l-mülük*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim. 11 Cilt. Beyrut: Dâru Süveydân, 1970.

Topuzoğlu, Tefik Rüştü. "Ebü'l-Esved ed-Düelî", 10/311-315. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.

Ya'kûbî. *Târîhü'l-Ya'kûbî*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1960.

Yâkût el-Hamevî. *Mu'cemü'l-büldân*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1975.

Yâkût el-Hamevî. *Mu'cemü'l-üdebâ*. thk. İhsan Abbâs. 7 Cilt. Beyrut, 1993.

Zehebî. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaut. 33 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1985.

Zehebî. *Düvelü'l-İslâm*. thk. Hasan İsmail Merve & Mahmûd el-Arnaut. 2 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1999.

Zehebî. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâbir ve'l-a'lâm*. thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî. 53 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1990.